

ובשנת תרע"ט (1919), בהיותו עדיין בגלות לונדון, פרסם הרב קוק קול קורא ובו התווה בין השאר את תכנית הישיבה שלו: 'ליסד ישיבת עולם גדולה בירושלים... שתהיה מקפת את כל התורה... כולה שבכתב ושבעל-פה, את ההלכה וההגדה'.⁵ בשנות קיומה הראשונות של הישיבה בוצעה תכנית זו בקפידה. מלבד תלמוד נלמד בה חומש (פרשת השבוע) ארבע שעות בערבי שבתות, נביאים בשלושה ערבים בשבוע וכן הלכות התלויות בארץ, סוגיות נבחרות בהלכה, ספרי הגות ('הכוזרי'), ספרי מוסר ('מסלת ישרים') ושעה שבועית לנושא 'המדות שהתורה נדרשת בהן'.⁶ במידה ידועה טבועים עד היום הלימודים בישיבת מרכז הרב ובבנותיה בחותמה של מסורת זו. להלן נסקור את הלימוד של תכנים החורגים ממסגרת התלמוד ומפרשיו שהתנהל בישיבות.

1. מקרא

כבר בזמן התלמוד היו חכמים שלא היו בקיאים בפסוקי המקרא, ואף כך היה בישיבות גאוני בבל.⁷ במרוצת ימי הביניים הגיעה תופעה זו בישיבות אשכנז לממדים שהדאיגו רבים מחכמי הדורות. חסידי אשכנז תבעו את עלבונם של המקרא וכתבו בנימה של הסתייגות על רב 'הבקי בתלמוד ועם-הארץ הוא במקרא'.⁸ דיין קהילת פרנקפורט במאה ה'י"ז כתב: 'בדורותינו יש כמה רבנים אשר לא ראו המקרא מימיהם'.⁹ אכן, על התמקדותן של הישיבות בתלמוד כבר בתקופה קדומה מספרת רשימה בכתב יד של מחזור צרפתי: 'קמו ישיבות גדולות ונחמדות המתעסקים בחכמת תלמוד הבבלי ולא בשום חכמה אחרת, כי הפרנסים ועשירי העם מספיקים היו להם איש כמתנת די סיפוקם' (ב' דינור, ישראל בגולה, א [3], עמ' 248ה). נראה שבפרט אחד מתוך רשימה זו יש בוודאי אמת היסטורית, והוא שחכמי ישראל באותו אזור עסקו רק בחכמת התורה ולא בשום חכמה אחרת המפרנסת את בעליה.¹⁰ אולם מן המקורות שבידינו אין ספק שבדרך כלל הם התפרנסו ממשלח ידם ורבים מהם היו בעלי נכסים. מכל מקום, אין

5 רמ"צ נריה, טל הראי"ה, עמ' קפ-קפא; קובץ המכריז - דגל ירושלים, מכתב גלוי מאת ראי"ה קוק, לונדון תרע"ט, עמ' לד.

6 אפריון, א (תרפ"ד), עמ' 162; ראה גם אגרות ראי"ה, ב, עמ' רלב-רלג; י' רודיק, חיים של יצירה, עמ' 81 ואילך; ר"י פילבר, כוכבי אור, עמ' 215 ואילך.

7 ראה בבלי, בבא בתרא ק"ג ע"א, תוספות ד"ה תרוייהו; תשובות גאוני קדמונים, ברלין תר"ת, סי' עח.

8 ספר חסידים, סי' תתכ.

9 ר' יוסף יוזפא האן, יוסף אומק, עמ' 270.

10 ראה להלן, עמ' 153 ואילך.

בה ברשימה משום היגד בדבר העיסוק במקרא, שכן הביטוי 'חכמה אחרת' אינו כולל את המקרא.

אליבא דאמת אין ספק שראשוני חכמי אשכנז וצרפת הרבו לעסוק במקרא, וכל הסימנים מעידים שגם בדיניהם עם תלמידיהם תפס המקרא מקום חשוב. רש"י למד לפני מורו בישיבת מגנצא, ר' יעקב ב"ר יקר, גמרא ומקרא.¹¹ פירוש ר' יוסף קרא על ספר איוב נוצר תחילה, כך מסתבר, כפירוש בעל פה לפני תלמידיו בהרצאה עממית, ורק לאחר מכן נערך בכתב.¹² מה כלה מתקשטת בכ"ד מיני קישוטין... אף תלמיד חכם צריך להיות בקי בכ"ד ספרים – אלה דברי רש"י על שמות לא, יח (השווה שיר השירים רבה ד, כב), והדברים משקפים נאמנה את המציאות של חיי הרוח בימיו.¹³

על לימוד המקרא בישיבותיהם של בעלי התוספות יש עדויות חלוקות. מצד אחד מתרבות הידיעות על התמעטות העיסוק במקרא, כפי הנראה בשל העמקת לימוד התלמוד לפי דרכם של בעלי התוספות.¹⁴ אף נתמעטה ידיעת הקריאה בתורה על פי דקדוק הניקוד והטעמים, ולו בסיועו של החזן ה'בעל קורא', דבר שהיה לפנים נחלת הכלל.¹⁵ על כן מובנת התפעלותו – המופרזת כנראה – של התייר ר' פתחיה מרגנשבורג (המאה ה"ב) מידענותם במקרא של יהודי המזרח: 'ואין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס שלא ידע כל עשרים וארבעה ספרים וניקוד ודיוק וחסירות ויתירות כי החזן אינו קורא בתורה אלא מי שיעמוד לספר תורה הוא קורא' (סיבוב רבי פתחיה מרגנשבורג, עמ' 221). עם פתיחת מסעה של הכנסייה הרומית נגד התלמוד, האשימו אפיפיורים במאה ה"ג את היהודים בוניחת המקרא ובהתמסרות בלעדית לתורה שבעל פה.¹⁶ רשעותה של הכנסייה בעניין זה בולטת על רקע יחסה שלה עצמה לשאלת ידיעת התנ"ך ('הברית הישנה') והפצת תרגומי התנ"ך ללשונות המדוברות בקרב ההמון. יחס זה היה שלילי במובהק, והוא החרף בעקבות מסע הצלב שהכריז האפיפיור בשנת 1209, נגד כת הכופרים האלבִיגֵנזים (או הקתרים) בדרום צרפת. כפירתם של בני הכת בכמה מעיקרי האמונה של הדת הקתולית יוחסה למנהגם להרבות בקריאה בתנ"ך ולפרשו ככל העולה על רוחם. לפיכך הכריזו כמה ועידות של

11 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 128. על פרשנות המקרא בגרמניה ובצרפת לפני רש"י ראה שם, עמ' 462 ואילך.

12 מ' ארנד, פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב, עמ' 26 הע' 24; והשווה א' גרוסמן, שם, עמ' 260–261. גם תלמיד ר' יוסף קרא פירש ספרי מקרא לפני תלמידיו. ראה י"מ תא-שמע, 'פירוש דברי הימים', עמ' 136.

13 א' גרוסמן, במקומות רבים בספריו ובמאמריו, ראה ביבליוגרפיה.

14 מ' ברויאר, "'מנעו בניכם מן ההגיון'", עמ' 249.

15 י"ל צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 193–194.

16 מ' ברויאר, "'מנעו בניכם מן ההגיון'", עמ' 250.

הפנסייה על איסור קריאה בתנ"ך ועל איסור ללמודו בלשון המדוברת בבתי העם הפשוט.¹⁷

מצד אחר היה בקרב הכמורה הנוצרית מי שטען כי היהודים בקיאים בתנ"ך, על כל פנים יותר מרבים מאנשי הכמורה,¹⁷ וה'בקיאות' הזאת היא כמובן יחסית. אולם גם מקורותינו מעידים שבתקופת בעלי התוספות עדיין היה העיסוק במקרא מצוי מאוד בחוגם של בני הישיבות. בעל 'ספר חסידים', למשל, מכיר מציאות שבה מלבד העוסקים בתלמוד יש גם 'עוסקי מקרא', 'עוסקי משנה', 'וכן באגדה'.¹⁸ מכתבי בעלי התוספות ניכר היטב שהיו בקיאים בתנ"ך ועסקו בפירושו. ר' יהודה החסיד כתב פירוש על התורה, וכך אף אחדים מבעלי התוספות. רבנו תם חיבר פירוש על ספר איוב ומובאים פירושים רבים על המקרא בשמו.¹⁹

מכל מקום, נראה שהעיסוק במקרא הפך יותר ויותר לעיון פרטי של מורים ותלמידים יחידים ואין ללמוד מכך על הלימוד של כלל הציבור בישיבות. רבנו תם עצמו חתם על תקנה האומרת: 'כל אדם יקבע זמן ללמוד, אם אין יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכולתו' (מתקנות רבנו תם בסוף שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, קנח ע"ד; ראה גם ספר חסידים, ס"ו תתכה). הווה אומר, לימוד מרוכז של תנ"ך אינו חלק מן המטלות של תלמיד מחונן. דבר זה משתמע גם מאזהרתו של ר' יצחק מקורביל (נפטר ה'מ', 1280) לתלמידיו: 'אין שום בחור יכול לפטור עצמו לקרא הפרשה בעברי ובתרגום דהיינו תלמוד תורה לשמה' ('ש"ש לנגה', 'פסקי ר' יצחק מקורביל', עמ' 95 מס' 8).²⁰ ואלה דבריו של חכם בן אותו הזמן מפרובנס: 'ורבנן אשר היו בארץ צרפת ותחומיה שמו רוב עסקם בתלמוד ולפרקים במקרא והשיגה ידם לחפש ולבנות מצפוני התבונה אך לא בשמוש הלשון, על כן לא נתיישבו בו' (ר' יוסף קמחי [נרבונה, המאה ה"ב], ספר הגלוי, ברלין תרמ"א, עמ' 3). ר' יהודה בן הרא"ש (טולידו, ה'ל-ק"ט, 1270-1349) הורה בצוואתו לבניו שילמדו תנ"ך בקביעות ובעיון, ואגב כך נזכר כי בימי נעוריו בגרמניה מיעטו ללמוד: 'גם תקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש. ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו כי לא הורגלו ללמודו באשכנז, לא יכולתי ללמוד בכאן' ('אברהם, צוואות גאוני ישראל, ב, עמ' 174).

במשך הזמן הונהג בהרבה ישיבות לימוד של פירוש רש"י על התורה במקום לימוד מקרא. וכך כתב ר' משה מקוצי, על ההלכה שצריך לקרוא כל שבוע שניים מקרא ואחד תרגום: 'ואני דנתי לפני רבותי שהפירוש מועיל יותר מן התרגום והודו לי רבותי'

17 ש' גרייזל, הכנסייה, עמ' 26; מ' גידמן, התורה והחיים, עמ' 110.

18 ספר חסידים, ס"ו תשמח.

19 לפירושים על התורה של בעלי תוספות ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 144, 146, 151, 173, 195, 270, 400, הע' 79, 460, 478, 484 ועוד.

(סמ"ג, מ"ע יט, ויניציאה ש"ז, קג ע"ג).²⁰ עם זאת, לא ברור אם הכוונה לפירוש רש"י דווקא. ר' יעקב בעל הטורים לא השאיר ספק בדבר: 'אם למד הפרשה בפירוש'י חשיב כמו תרגום שאין כוונת התרגום אלא שיבין הענין' (טור, אורח חיים, סי' רפה).²¹ ר' חיים ב"ר בצלאל, רבה של פרידברג (גרמניה) ואחיו המבוגר של מהר"ל מפראג (נפטר שם"ח, 1588), הקדיש זמן לעיון במקרא, כתב פירוש על פירוש רש"י לתורה (שונה לחלוטין מפירושו של אחיו, 'גור אריה'), והעביר שיעור בפירוש רש"י על פרשת השבוע לתלמידי ישיבתו 'מדי שבת בשבתו'.²² ר' יהודה אריה ממדינה למד בישיבתו בוונציה עם תלמידיו בכל יום חמישי את פרשת השבוע עם פירוש רש"י.²³ ר' יחזקאל לנדא לימד את תלמידי ישיבתו בפראג חומש עם פירוש רש"י בערב שבת.²⁴ ביישיבת ר' אליקים גטיניו באיזמיר (נפטר תקנ"ה, 1795) למדו חומש עם פירוש ר' אליהו מזרחי על פירוש רש"י.²⁵ סביר להניח שאותם ראשי ישיבות שעסקו בפרשנות המקרא השמיעו מפירושיהם באוזני תלמידיהם. לדוגמה: בדרשות ר' שלום מנוישטט²⁶ יש פירושי מקרא, ור' דוסא מוידין, שלמד בישיבתו של ר' שלום, הביא פירושים ששמע מפיו בביאוריו על פירוש רש"י.²⁷ כמו כן, ר' ישראל איסרלין (ק"ן-ר"ך, 1390-1460), שכתב ביאורים על פירוש רש"י על התורה (ויניציאה רע"ט), כלל בהם הרבה דברים ששמע - מן הסתם בישיבה - מפי דודו ורבו, ר' אהרן בלומלין, תלמיד-חבר של ר' שלום מנוישטט (נהרג על קידוש השם קפ"א, 1421).²⁸

בדורות האחרונים לא נשתנתה בישיבות אשכנז המסורת שאין מלמדים מקרא בישיבות, פרט לפרשת השבוע, ודומה שאף לימוד צנוע זה לא התקיים אלא במספר ישיבות קטן יחסית. אכן, אביהן הרוחני של ישיבות ליטא, הגאון ר' אליהו מווילנה, הזהיר את תלמידיו 'ללמוד מקרא תדיר ע"פ הפשט',²⁹ והוא בעצמו השאיר אחריו פירושים רבים על התורה ועל ספר משלי. אולם המציאות בישיבות ליטא הייתה שונה.

- 20 ראה מ' ברויאר, "מנעו בניכם מן ההגיון", עמ' 251.
- 21 השווה בית יוסף על אתר; שולחן ערוך, אורח חיים, סי' רפה. על לימוד פירוש רש"י במקום תרגום אונקלוס בישיבות ספרד ראה א' גרוס, 'רש"י ומסורת לימוד התורה', עמ' 37 ואילך.
- 22 ר' חיים ב"ר בצלאל, באר מים חיים, לונדון תשכ"ד, הקדמה.
- 23 י' בוקסנבוים (מהדיר), אגרות ר' יהודה אריה ממדינה, עמ' 81, מס' לו.
- 24 שו"ת נודע ביהודה, מהדורה קמא, יורה דעה, סי' ז; ראה גם ש' אסף, מקורות, א, עמ' קס, סעיף ד.
- 25 הוא חיבר ספר 'תועפות ראם' על פירוש רא"ם לפירוש רש"י על התורה, איזמיר תקכ"ב.
- 26 הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש), מהדורת שלמה י' שפיצר, ירושלים תשל"ז.
- 27 *Israelietische Letterbode*, 8 (1882-1883), pp. 37-55.
- 28 מ' גידמן, התורה והחיים, ג, עמ' 53.
- 29 ר' פנחס מפולוצק, ראש הגבעה, וילנה תק"פ, י ע"ב.

תלמיד לשעבר באחד מבתי המדרש שבוילנה סיפר: 'כל לימודי [היה] בתלמוד ופוסקים לבד כמשפט כל הלומדים בעת ההוא, ורק לעתים רחוקות וביותר בערבי שבתות וימים טובים לעת אשר כל הלומדים בטלים מלמודם, עיינתי במקרא בהסתר, מיראתי מפני חובשי בית המדרש אשר ידעתי בם כי יחשבו את למוד המקרא כבלוי זמן'.³⁰ בשיבת מיר 'נתפס' תלמיד כשלימד תנ"ך (נביאים אחרונים) לקבוצת תלמידים בין מנחה למעריב. המשגיח הביאו לפני ראש הישיבה, ר' חיים ליב טיקטינסקי (נפטר תרנ"ט, 1899), וזה סטר לו על לחיו במעמד שאר התלמידים וציווה עליו ללמוד גמרא בין מנחה למעריב.³¹ תלמיד ישיבת טלו בתחילת המאה הכ' כתב בזיכרונותיו כי 'לידיעות בתנ"ך ובתולדות ישראל לא היה ערך רב ביותר בעיניהם של ראשי ישיבת טלו'.³² ובתשובה בדבר הלכה כתב ר' חיים עוזר גרודזנסקי: 'סתם לומדי מקרא הוו קטנים, ולא בחורי ישיבה'.³³

אפילו אישיות מאנשי ההנהגה של ישיבות ליטא, ר' יצחק אייזיק הלוי בעל 'דורות הראשונים' (וילנה-המבורג, תר"ח-תרע"ד, 1847-1914), שבנסיבות ידועות המליץ על הוראת 'ידיעות חיצוניות' בישיבות,³⁴ הסתייג מרעיונותיו של ראי"ה קוק על קשת הלימודים הרחבה שרצה להנהיג בישיבתו, מלבד תלמוד, ונימוקו עמו: 'רוחניות התורה אינו כי אם התורה עצמה... ואפ[י]ן[ו] האגדות והמדרשות הנגלים והנסתרים אין להם מקום בישיבה, כל אדם יכול לעסוק בכל הענינים האלה כרצונו, אבל אין מקומם בישיבה' (איגרות ר' יצחק אייזיק הלוי, עמ' 151-152). 'התורה עצמה' אין פירושה כאן אלא התלמוד בלבד, והמקרא אינו בכלל זה.

הישיבה הליטאית היחידה שבה נלמד שיעור יומי קבוע בפרשת השבוע הייתה ישיבת וולוז'ין.³⁵ על ר' חיים מוולוז'ין סיפר בנו ר' יצחק (נפטר תר"ט, 1849): 'לא הניח ידו מלהגיד לבני עירו אחר תפלת השחר פרשה מסדרא דשבוע יום יום',³⁶ ונראה כי בלימוד זה השתתפו גם המקורבים לראש הישיבה מבני הישיבה.³⁷ ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) המשיך מנהג זה בתור ראש הישיבה,³⁸ ולימד שיעור יומי בפרשת

30 רש"י פין, דור דורשיו, בתוך: מהשכלה לוחמת להשכלה משמרת, עמ' 70.

31 מ' צינוביץ, 'מיר', עמ' 36.

32 ש' אסף, 'שנות הלימודים שלי', עמ' 35.

33 שו"ת אחיעזר, ג, ס"י פא.

34 איגרות רבי יצחק אייזיק הלוי, עמ' 150.

35 רי"י ויינברג, 'הישיבות ברוסיה', עמ' 115.

36 הקדמת ר' יצחק מוולוז'ין ל'נפש החיים', לאביו ר' חיים מוולוז'ין.

37 רמ"צ נריה, 'פרקי וולוז'ין', עמ' 530, וראה שם בהע' 1.

38 גם ראשי הישיבה ששימשו בין ר' חיים לנצי"ב אמרו את השיעור היומי בפרשת השבוע. ראה

ש' שטמפר, הישיבה הליטאית, עמ' 48, 56, 61.